

CÈSAR FAVÀ MONLLAU

Museu Nacional d'Art de Catalunya. cesar.fava@museunacional.cat

El regne animal als peus de Crist. Miracle i presència eucarística en els retaules del Corpus dels bisbats catalans*

Resum: L'article versa sobre un aspecte concret de la iconografia eucarística medieval: les representacions dels miracles protagonitzats pels animals que veneren l'hòstia consagrada. I ho fa prenent com a fil conductor el grup d'imatges, reduït però significatiu, que ha llegat la plàstica gòtica del Corpus Christi a les diòcesis medievals catalanes. Als tres exemples coneguts tradicionalment, se suma la identificació d'un quart en el frontal de Vallbona de les Monges (Lleida) i es defensa la presència d'un cinquè en un dels relleus conservats d'un retaule escultòric desmembrat de Sant Mateu (Castelló).

Paraules clau: miracle, hòstia consagrada, Corpus Christi, animals, art gòtic, Catalunya.

Abstract: This article deals with a specific aspect of medieval eucharistic iconography: the representations of miracles carried out by animals that worship the consecrated host. And it does so by taking as a common thread the small but significant group of images bequeathed by the Gothic visual artistry of Corpus Christi in the Catalan medieval dioceses. In addition to the three traditionally known examples, a fourth is identified on the altar frontal of Vallbona de les Monges (Lleida) and a case is made for the presence of a fifth on one of the preserved reliefs of a dismantled sculptured altarpiece from Sant Mateu (Castelló).

Keywords: miracle, consecrated host, Corpus Christi, animals, Gothic art, Catalonia.

* Aquest estudi s'ha dut a terme en el marc del projecte *Movilidad y transferencia artística en el Mediterráneo medieval (1187-1388): artistas, modelos y objetos* (MICINN: HAR2015-63883-P). L'article revisita un tema abordat en la meua tesi doctoral, «Imatges per un culte emergent. Els retaules del Corpus Christi a la Catalunya dels segles XIV i XV», dirigida per la Dra. Anna Orriols i llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona el 23 de març de 2018.

El miracle animalístic en l'art català del Corpus Christi

Incardinat en la conquesta cristiana de València, el miracle dels Corporals de Daroca narra un prodigi d'hòsties sagnants succeït a les tropes de Jaume I al Puig del Còdol, a Llutxent (València). La versió més antiga coneguda del relat, continguda en l'anomenada *Carta de Xiva* (1340), explica com es produí el fet i com posteriorment, arran de les postures enfrontades a l'hora de resoldre la propietat de la relíquia resultant, els corporals tacats de sang, es deixà que fos la providència qui n'escollís el lloc més adequat. Per això, van posar-la sobre un mul que, després d'un llarg trajecte, va acabar sucumbint a la ciutat aragonesa que dona nom al succés, a pesar d'haver-se produït en terres valencianes.¹

El de Daroca és, sens dubte, un dels portents eucarístics més cèlebres entre els documentats a la corona d'Aragó a l'edat mitjana. Ara bé, quan s'amplia el focus, hom constata que es tracta d'un més dins de l'espessa constel·lació de miracles de l'hòstia consagrada que emergiren al llarg i ample de l'orbe cristià en els darrers segles medievals.² Durant aquest període, en efecte, aquesta mena de relats va experimentar una fortuna creixent, essent vivament promocionats per la jerarquia eclesiàstica en tant que una eina eficaç per a l'assumpció i la divulgació dels seus postulats.

Els miracles eucarístics van abraçar una àmplia diversitat argumental, tot i respondre generalment a unes línies narratives més o menys ben establertes i, per tant, definibles. D'aquí que, a l'hora de sistematitzar el fenomen, la crítica hagi assajat diverses fórmules de classificació temàtica en grups i subgrups.³ Ara bé, sigui quin sigui l'assumpte tractat i més enllà d'eventuals significats complementaris, d'aquest tipus d'històries se n'acostumen a desprendre unes premisses fixes. D'una banda, en tant que miracles, totes elles tenen la capacitat d'evidenciar la potència de Déu, en el cas que ens ocupa a través de l'hòstia consagrada. A l'època, aquesta és concebuda com una relíquia cristològica i, per tant, com un ens poderós i capaç d'obrar prodigis. D'altra banda, els miracles de l'hòstia presenten la particularitat de fer explícit un punt central de la teologia cristiana, a saber, la presència real de Crist en les espècies consagrades. La qüestió no és menor, atès que aquest particular és a la base de l'efervescència que experimentà el culte eucarístic a finals de l'edat mitjana. D'ell en deriven notables transformacions en el terreny litúrgic i devocional, fins arribar al punt culminant en la institució de la solemnitat del Corpus Christi per a tota la cristiandat (1264).⁴

Però, retornant al relat de Daroca, hi ha encara una altra qüestió que interessa no passar per alt. Em refereixo a la funció que desenvolupa l'animal, el mul, a l'hora d'escatir el lloc de destí de la relíquia sacramental. La bèstia en qüestió és l'encarregada de portar a terme el judici de Déu, segons un *topos* recurrent i de llarga tradició a l'època, que l'assimila al del brau en l'erecció del santuari de Sant Miquel al mont Gargano o a tants altres animals que ostenten un rol determinant en els relats de certes marededeus trobades, per posar només un parell d'exemples. Amb relació a aquest darrer extrem, poques imatges són tan evocadores com la del retaule del santuari marià de la Bovera (Guimerà, Urgell), conservat al Museu Episcopal de Vic (MEV 848, 885-887) (fig. 1).

1 Sobre el miracle dels Corporals de Daroca, vegeu CHABÀS 1905; CANELLAS 1989; VENTURA 1989; ALADRÉN 1991 o CORRAL 1995. I les aproximacions més recents de PASTOR 2002; MAÑAS 2006; ROYO GARCÍA 2010, 247-252 o CONSTANTE 2018, 169 i s.

2 Per al miracle eucarístic medieval, vegeu CORBLET 1985, vol. I, p. 447-515 (Livre XI); BROWE 1929; BROWE 1938; DUMOUTET 1942, 117-126; RUBIN 1991, 108-129; SNOECK 1995, 309 i s.; ALLEGRI 2004 o TIXIER 2014, 40 i s. També LADAME & DUVIN 1992 o CRUZ 1987. Pel que fa a repertoris hispànics, vegeu TRAVAL 1911 o CARMELO 2008. Quant als miracles de la preciosa sang, vegeu els estudis recents de BYNUM 2007 o FREDMAN 2011, 186-196. Des d'un punt de vista artístic, vegeu també FRICKE 2013.

3 Per exemple, vegeu BROWE 1938 o, més recentment, RUBIN 1991, 118 i s.

4 La bibliografia referent al Corpus Christi i a la devoció eucarística medieval és realment extensa. Entre els últims treballs de síntesi, vegeu RUBIN 1991; WALTERS & CORRIGAN & RICKETS 2006; LEVY & MACY & VAN AUDSALL 2012 o ANDREANI & PARAVICINI BAGLIANI 2015. Pel que fa als territoris de la corona d'Aragó, vegeu FAVÀ 2017 i CONSTANTE 2018.

Fig. 1. Invenció de la MaredeDéu de la Bovera. Retaule de la Mare de Déu del santuari de la Bovera. Museu Episcopal de Vic, inv. 885 (© Museu Episcopal de Vic, fotògraf: Joan M. Díaz).

Lògicament, el paper dels animals en els miracles eucarístics és divers i concorda amb el caràcter absolutament polièdric que adopten en l'imaginari medieval i que, en determinats casos, fossilitza en les arts plàstiques.⁵ Tanmateix, existeix una línia argumental que a l'època va gaudir d'una difusió generalitzada i que pot ser enquadrada en un marc ampli de prodigis determinats pels elements de la natura, com aquells en els quals l'hòstia surt indemne d'un aiguat o d'un incendi.⁶ M'estic referint a aquells miracles protagonitzats per animals diversos que, malgrat la seva condició d'éssers irracionals, són capaços de reconèixer la presència divina en la sagrada forma consagrada i d'actuar en conseqüència, generalment retent-li culte de múltiples maneres. L'*exemplum* 352 de l'*Scala Coeli* de Jean Gobi Junior, que està basat en un dels relats eucarístics de Cesari d'Heisterbach, recull un cas que es pot prendre com a paradigmàtic, tant per la trama com perquè posa en solfa diverses espècies animals: la forma consagrada del viàtic cau al camp durant el seu trasllat i, en conseqüència, un grup d'animals diversos (*oves et boves, asini et equi*, segons el text) es disposen en rotllana al seu voltant i li regalen una genuflexió.⁷

El reconeixent i la reverència dels animals a la divinitat és un motiu d'arrels fondes, amb fonaments en les sagrades escriptures, i a l'edat mitjana gaudeix d'una considerable fortuna literària, palesa en els textos hagiogràfics i les compilacions d'*exempla*. Tal i com s'ha posat en relleu, l'animal

5 Entre l'extensa bibliografia de l'animal i la seva imatge a l'edat mitjana vegeu, per exemple, SALISBURY 1994; MARTY-DUFAUT 2005 o, recentment, SABATÉ & PEDROL 2018. També, a nivell general, DELORT 1984, esp. 58. Pel que fa a la imatge artística vegeu, entre altres, KLINGENDER 1971, esp. 262 i s; *Monde* 1985; BENTON 1992; GATHERCOLE 1995; BARIDON & GUÉDRON 2004, 73 i s; TESNIÈRE 2005; BARRAL 2009; HECK & CORDONNIER 2011; o PASTOUREAU 2011. Vegeu també el text breu de CID 1948, centrat en l'art hispà.

6 RUBIN 1991, 122-125.

7 Per a la narració, vegeu POLO DE BEAULIEU 1991, 316-317, núm. 352.

sovint hi compareix amb comportaments propis dels humans, instrumentalitzat com a arma al servei d'un discurs didàctic i moral.⁸ Pel que fa a la seva significació, el fet clarament sens dubte advoca en favor de la veracitat de la presència real de Crist en el pa consagrat: aquest postulat és fins i tot reconegut pels éssers irracionals que, paradoxalment, li reten culte de manera conscient.⁹ Com es veurà, prodigis com els descrits en ocasions s'acompanyen de significats complementaris. Així succeeix, per exemple, en les narracions que contraposen l'acció de l'animal, encertada, a l'obcecació d'un humà incrèdul o sacríleg, sovint un heretge o un jueu. El torcebraç sempre es resol a favor de l'animal i els contrincants, desarmats, solen optar per convertir-se al cristianisme. En aquests casos, per tant, a la vegada que és proclama la presència real de Crist en l'eucaristia, se'n combaten explícitament les posicions contràries que l'acompanyen des d'un bon començament.

En un altre ordre de coses i com era de preveure, la divulgació dels miracles de l'hòstia consagrada protagonitzats per animals no va quedar limitada al terreny de l'expressió oral o escrita, sinó que, com succeeix en tants altres casos, va experimentar una translació a les arts figuratives. Durant la baixa edat mitjana, una plataforma privilegiada per a la difusió d'aquests relats –i, en definitiva, per al miracle eucarístic en general– van ser els contextos emergents, mobles o immobles, dedicats al Corpus Christi. Tanmateix, com es veurà, hom els detecta en obres diverses i d'advocacions variades. La qüestió queda perfectament evidenciada a partir de les significatives restes del mobiliari d'altar del Corpus Christi que s'han conservat en el marc dels bisbat catalans de la baixa edat mitjana. Les figuracions dels miracles eucarístics dels animals reverents, en efecte, perviuen majoritàriament integrades dins dels programes eucarístics plasmats en aquestes obres. I, per bé que no són gaires, dels casos preservats es pot inferir que la seva inclusió en aquesta mena de conjunts degué ser un fet normalitzat i més o menys habitual.

Així, s'han conservat dues representacions d'aquesta índole en el singular joc de retaule i frontal de Vallbona de les Monges, el conjunt d'advocació eucarística més reculat entre els conservats dels antics regnes hispànics, compost per més d'una vintena de temes i amb un pes específic del miracle sacramental. Procedent de la petita capella del Corpus Christi del monestir femení de Vallbona de les Monges (Urgell, Lleida), probablement fou comissionat durant el segon quart del segle XIV per Berenguera d'Anglesola i de Pinós, que hi fundà un benefici abans de ser nomenada abadessa (1348-1377).¹⁰

Dues imatges més són incloses en el programa figuratiu de l'imponent retaule marià del monestir de Sixena (Osca), a l'època pertinent a la diòcesi de Lleida, que es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 15916-CJT). Concretament, ambdues formen part de la magnífica predel·la del moble, significativament dedicada a l'eucaristia i articulada per quatre compartiments entorn d'un *Sant Sopar* central. Tot i la diversitat de propostes d'autoria que aplega el conjunt, sembla que en l'actualitat hi ha consens a assignar-ne l'execució al taller barceloní dels germans Serra, liderat pels germans Jaume i Pere Serra, cap a la dècada de 1370.¹¹

Finalment, en resta probablement una darrera mostra en un relleu de pedra fragmentari servat a la sagristia de l'església arxiprestal de Sant Mateu (Baix Maestrat, Castelló), en l'actual territori de la mitra de Tortosa. Es tracta d'un dels compartiments d'un retaule desmembrat de dedicació eucarística, del qual es coneixen altres parts disperses. De paternitat ignota, el conjunt ha estat assignat a la

8 LE GOFF 1984, 676. Sobre la qüestió vegeu, per exemple, SALISBURY 1994, 103 i s.; o BERLIOZ & POLO DE BEAULIEU 1999. En general, quant a la humanització de l'animal, LOETSCHER 1994. De l'animal en la literatura francesa medieval, vegeu ZINK 1985; en la catalana, MARTÍN 1996.

9 Principalment, RUBIN 1991, 122 i s.

10 La bibliografia d'aquest conjunt és àmplia. Vegeu-ne els escrits recents continguts a ALCOY 2017, 56-59; i FAVÀ 2017, pàssim, esp. II, 433 i s..

11 FAVÀ 2017, pàssim, esp. II, 2, 455-472, que remet a l'extensa bibliografia anterior del conjunt.

producció escultòrica del denominat Mestre de Sant Mateu o, en qualsevol cas, a un dels tallers en actiu a la zona a la segona meitat del segle XIV.¹²

La genuflexió de l'equí davant l'hòstia consagrada

Entre els nombrosos miracles eucarístics figurats en les taules de Vallbona de les Monges, que és l'exemple més ric entre els quals ha llegat l'edat mitjana peninsular, hi ha el de l'equí que fa una genuflexió a l'eucaristia –a voltes denominat com a ase, a voltes com a mula–, en el compartiment extrem esquerre del registre inferior del retaule (fig. 2).¹³ En l'episodi només hi intervenen dos personatges, un de sant vestit amb hàbit i nimbat, que sosté la sagrada forma; i un de laic, abillat amb una túnica vermella amb caputxa, que fuetreja la bèstia, la qual malgrat tot es manté postrada enfront del Santíssim.

El motiu de l'animal que fa una genuflexió a l'hòstia consagrada en reconeixement de la presència divina apareix en múltiples relats medievals, sovint amb variacions que no només afecten l'acció en la qual aquesta té lloc, les seves coordenades i els seus protagonistes, sinó que fins i tot freqüentment impliquen una fluctuació de l'espècie que hi pren part. A vegades pot ser una porcada la que s'agenolla davant una hòstia abandonada al camp, després d'haver estat robada; en altres, és una manada de llops la que es postra al seu pas durant el trasllat del viàtic, etcètera.¹⁴ Com succeeix en la imatge de Vallbona de les Monges, sovint l'actitud pietosa de l'ani-

Fig. 2. Miracle de l'equí reverent. Retaule del Corpus Christi del monestir de Vallbona de les Monges. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. inv. 9920. (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2019).

12 Darrerament, vegeu BESERAN 2012 i FAVÀ 2017, *pàssim*, esp. v. 2, 502 i s.

13 L'escena ja apareix descrita com el miracle de l'adoració de l'eucaristia per un ase a FONT & BAGUÉ & PETIT 1952, 121, núm. cat. 22. En la mateixa línia: RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 287 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 180 i s. En canvi, l'episodi és referit com la prostració d'una mula a TRENS 1952, 218; ESPAÑOL 1994, 109; MELERO 2002-2003, 27-28; MELERO 2005, 177; FAVÀ 2009, 61; etcètera.

14 Un manuscrit cistercenc d'inicis del segle XIII conservat a la Bibliothèque nationale de France (París, lat. 15912), per exemple, inclou una història on un sacerdot, mentre portava la comunió a un malalt a la vila veïna, va veure set llops que li barraven el camí. Gràcies a l'hòstia consagrada, tanmateix, no només va sortir il·lès de l'amenaça, sinó que els llops es van prostrar davant de l'eucaristia. BERLIOZ & POLO DE BEAULIEU 2012, 512, núm. 718. Sobre el motiu literari, vegeu TUBACH 1981, 207, nús. 2641 i 2654; 210, núm. 2668; 211, núm. 2687. Tubach també recull un *exemplum* on uns ases carregats amb sacs de gra s'aparten davant d'un sacerdot que transporta el cos de Crist (36, núm. 402). També GOLDBERG 1998, 178, V35.1.1.

mal contrasta amb la d'un personatge incrèdul en la presència real, en aquest cas un heretge, el qual, consegüentment, manté una actitud irreverent enfront de l'espècie eucarística: aquí propina fuetades a l'animal perquè s'aixequi.¹⁵

Dins del marc narratiu definit, les històries protagonitzades per un equí que reverencia l'hòstia consagrada van gaudir d'una divulgació remarcable a l'època, al marge de quin fos el patró seguit. Des d'un punt de vista semàntic, el relat ha estat emparentat amb històries com l'adoració de l'Infant Jesús per part de l'ase de la Nativitat o la somera de Balaam, les dues amb una àmplia repercussió tant en les fonts escrites com en l'art medievals.¹⁶ Altrament, cal fer notar que, tot i que en determinades versions la identitat de l'humà que sol coprotagonitzar l'episodi juntament amb l'animal no acostuma a estar definida, des del s. XIII el miracle va ser assimilat per la literatura hagiogràfica, que el va divulgar com un episodi de la vida de sant Antoni de Pàdua (1195-1231).¹⁷

Tenint en compte aquest fet, no estranya que el sant de l'escena del retaule de Vallbona de les Monges hagués estat identificat amb sant Antoni de Pàdua en diversos estudis.¹⁸ Tanmateix, com ha puntualitzat Paulino Rodríguez, el responsable d'un dels principals estudis precedents sobre la matèria, aquest no vesteix l'hàbit franciscà, de manera que la identificació amb el sant portuguès no sembla pertinent. El que porta és clarament, en efecte, una túnica blanca i una capa negra (a més d'una tela que li creua el pit), i per tant ha de pertànyer forçosament a l'orde dels dominicans. És més, existeix un testimoni pictòric que, per analogia, porta a identificar el personatge de Vallbona de les Monges amb sant Domènec de Guzmán. Es tracta de la taula tres-centista de Tamarit de Llitera (Osca), dedicada al fundador de l'orde dels predicadors, que es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 15825) (fig. 3). En ella hi figura una versió del relat, molt propera a la de Vallbona de les Monges, que inequívocament enfronta sant Domènec amb un heretge, tal i com ho expliciten la dedicació de l'obra i les inscripcions que acompanyen els elements que componen l'escena.¹⁹

15 *L'Speculum Laicorum* explica una trobada a les rodalies de Pàdua entre un clergue i un noble que viatja a cavall en companyia d'un palafrener, tot posant èmfasi entre l'actitud de la bèstia i la del mosso davant del sagrament: el primer hi reconeix Crist i s'agenolla en senyal de reverència mentre que el segon, contrariat, intenta fer aixecar l'animal perquè no hi adverteix la presència divina (WELTER 1914, 52, núm. 264). Pel que fa a l'antagonisme dels jueus i l'eucaristia, un *exemplum* del *Ci nous dit* narra com l'infidel llença una hòstia consagrada a un gos perquè se la mengi i, per contra, aquest s'ajeu en reverència. És més, quan en un segon intent profanador el jueu intenta llençar l'hòstia al foc, l'animal acaba impedit novament la malifeta. BLANGEZ 1979, v. I, 147, núm. 144. *L'Scala Coeli*, finalment, conté un prodigi que pot servir per il·lustrar el valor proselitista del miracle eucarístic: a la diòcesi d'Angers es produeix una trobada entre un sacerdot que transportava la darrera comunió i un jueu a cavall, en la qual l'actitud impassible d'aquest darrer contrasta amb la de l'èquid que fa una genuflexió. Davant del fet, el jueu, que inútilment havia intentat fer aixecar l'animal, es penedeix dels seus actes i acaba rebent el baptisme (WELTER 1914, 52, núm. 264).

16 RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 287, n. 32. A l'edat mitjana, l'història de l'ase de la Nativitat va ser inclosa en obres tan divulgades com la *Llegenda Àuria* de Iacopo da Varazze o l'*Alphabetum Narrationum* d'Arnald de Lieja, totes dues traduïdes al català. Sobre la primera, vegeu MANEIKIS & NEUGAARD 1977, II, 73-74: «O con lo bou e l'ase maravelosament lo Seyor coneguessen, de ginolós quant lo veseren l'adoraren». Quant a la segona, vegeu YSERN 2004, 133, núm. 486: «lo die que Jesucrist nasqué, lo bou e l'aze conegueren a Jesucrist e, més en lo pesebre, agenollaren e adoraren-lo». Sobre la genuflexió del bou i l'ase en la Nativitat, vegeu RÉAU 1957, 228-229. En relació amb aquestes qüestions i sobre la iconografia de l'ase i la mula en els manuscrits medievals, vegeu també HECK & CORDONNIER 2011, 154 i s.

17 GASPAROTTO 1968, 80-81; RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 287 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 180. Sense citar fonts textuales, el miracle de sant Antoni de Pàdua i l'heretge tolosà és explicat a TRENS 1952, 208-209. Una variant de la narració és recollida, per exemple, en el manuscrit miscel·lani BNM 8744 de la Biblioteca Nacional de España, copiat després del 5 de febrer de 1456 per l'escriptor reial Pero Fernández de Fuentpudia. Sota el títol «El mulo adora la hostia», forma part dels miracles de sant Antoni de Pàdua continguts entre els folis 372v i 388v. El miracle es produeix quan el sant afronta una ordalia contra un grup d'heretges de la regió de Tolosa de Llenguadoc, en la qual l'animal famolenc prefereix reverenciar el sagrament abans que menjar i, per això, els heretges acaben convertint-se al cristianisme. L'estudi i edició de la col·lecció de miracles d'aquest manuscrit es du a terme a LACARRA 2002, 13-15, núm. 20. En general, sobre la relació dels sants i els animals a l'edat mitjana, vegeu ALEXANDER 2008.

18 *Cfr.* ESPAÑOL 1994, 109 i 153; MELERO 2002-2003, 27-28 o MELERO 2005, 177, fig. 61.

19 RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 287 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 180. La vinculació iconogràfica d'ambdues obres és advertida ja a ESPAÑOL 1994, 109, n. 274. Sobre el retaule de Tamarit de Llitera, vegeu: YARZA 2007 i MALÉ 2008.

Les taules de Tamarit de Llitera i de Vallbona de les Monges, dos exemplars relativament propers tant cronològicament com geogràfica, constitueixen els dos únics testimonis coneguts de la narració assimilada per l'hagiografia de sant Domènec. Atesa la desconeixença de cap altra representació plàstica ni de cap font textual d'aquesta variant del miracle, la crítica raonablement les ha vinculat a una tradició local desconeguda. En tot cas i com s'ha dit, la transposició de la llegenda al sant adquireix tot el sentit arran de la seva lluita contra l'heretgia albigesa a Tolosa de Llenguadoc, a inicis del segle XIII.²⁰

Fins fa poc, la imatge del retaule de Vallbona de les Monges constituïa l'única figuració del miracle de l'equí reverent reconeguda en l'art hispà del cos de Crist. Amb tota probabilitat, però, n'ha perviscut parcialment una altra en un relleu escultòric provinent d'un conjunt desmembrat, també dedicat a l'eucaristia. Es tracta del fragment de la col·lecció museogràfica parroquial de Sant Mateu (Baix Maestrat) que, tot i que ja havia estat identificat lacònicament amb el miracle de l'equí, darrerament ha estat inter-

Fig. 3. Miracle de l'equí reverent. Taula de sant Domènec de Tamarit de Llitera. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. inv. 15825. (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2019).

Fig. 4. Miracle de l'equí reverent. Retaule eucarístic de Sant Mateu. Col·lecció Museogràfica Parroquial de Sant Mateu. (foto: Cèsar Favà).

20 Fonamentalment, vegeu RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 287-288.

pretat com a part d'un retaule desmembrat de sant Miquel i ha estat identificat hipotèticament amb la història de Balaam i la somera (fig. 4).²¹

La iconografia de l'escultura podria correspondre, certament, als dos episodis referits: únicament s'hi reconeix un quadrúpede amb les potes davanteres flexionades, davant de la part inferior del cos de dos personatges amb túnica talar. Ara bé, si es té en compte que s'han conservat diversos relleus amb similituds formals evidents i amb una inequívoca temàtica sacramental dispersos en diferents llocs de la localitat, com ara el que presenta la conversió de l'hòstia amb l'Infant Jesús, sembla adequat recuperar la identificació de l'episodi amb el miracle de l'equí reverent i a desestimar la seva interpretació com la somera aclofada del relat del llibre dels Nombres. La història de Balaam, a més, sol ser aliena als programes iconogràfics de l'arcàngel Miquel.

Lògicament, les manifestacions artístiques de dedicació eucarística van constituir una plataforma preferent i generalitzada per a la difusió del miracle de l'equí. Així es pot constatar, per exemple, a partir de l'escena continguda en la taula d'escultura aplicada que, procedent del desaparegut convent del Corpus Domini de Venècia, es conserva al Museo Correr de la ciutat (inv. Cl. XIX n. 0002). La imatge, ara protagonitzada clarament per sant Antoni de Pàdua, tradueix visualment una versió del relat que, en sintonia amb el mencionat manuscrit copiat per Pero Fernández de Fuentpudia, mostra clarament com l'animal prefereix mostrar la seva reverència al cos de Crist abans que menjar.²² Com en l'escena de Vallbona de les Monges i els que es comentaran en les línies que segueixen, d'altra banda, el relleu venecià, que guarda simetria amb un miracle eucarístic de sant Pere Màrtir, posa novament de manifest la imbricació entre el culte eucarístic i els ordes mendicants.

La transposició del miracle de l'equí reverent a l'hagiografia de sant Antoni de Pàdua va contribuir, per descomptat, a una major divulgació del motiu iconogràfic, que és present en obres tan cèlebres com el baix relleu de bronze de l'altar major de la basílica del sant a Pàdua, contractat per Donatello el 1447.²³ Pel que fa a les arts del color, hom pot al·ludir a testimonis com el compartiment de predel·la d'un retaule dispers de santa Anna (Toledo, Ohio, Toledo Museum of Art, inv. 1959.22), assignat al taller de Gerard David,²⁴ o a manuscrits tan rellevants com el *Breviari d'Elionor de Portugal* (Nova York, The Morgan Library & Museum, MS M. 52, fol. 411v) o les *Grans Hores d'Anna de Bretanya* (París, BnF, Lat. 9474, f. 187v), entre altres.²⁵ Una bellíssima i oportuna il·lustració de les *Hores Da Costa* (c. 1515) fusiona dos episodis animalístics de la vida de sant Antoni de Pàdua en dos plànols diferents (Nova York, The Morgan Library & Museum, MS M. 399, f. 308v). A primer terme s'hi representa la predicació als peixos, que guarda clara correspondència amb la predicació als ocells de sant Francesc d'Assís i que mostra els animals dins l'aigua, aplegats sota un crucifix sostingut pel sant, alhora rodejat per diversos ocells. A la llunyania, evidenciant el paral·lelisme amb el fet narrat, hi ha el miracle de la reverència de l'equí (fig. 5).²⁶

21 El relleu ja és identificat com el miracle de la burra que s'agenolla a FUMANAL & MONTOLÍO 2003, 242. La interpretació hipotètica de la història de Balaam es proposa a ZARAGOZÀ 2015, 86, fig. p. 87.

22 Quant a l'escena, vegeu SCHULTZ 2011, 238-239, fig. 231. Cfr. KAPLAN 2005, 150 i s.

23 Vegeu, per exemple, GASPAROTTO 1968 i els treballs clàssics de WHITE 1969a i WHITE 1969b. Quant a la representació del miracle de sant Antoni de Pàdua i la mula, vegeu RÉAU 1958, 115 i s. I, sobre la seva presència en l'art italià, vegeu KAFTAL 1952, 79-80; KAFTAL 1978, 107-108 i KAFTAL 1985, 89-90. També, sobre alguns exemples friulesos d'època moderna i contemporània, vegeu BERGAMINI & GOI 2005, 64-66.

24 AINSWORTH 1998, 167 i fig. 159.

25 Sobre aquestes obres, respectivament, vegeu WIECK 2014, 69, núm. 54; i EVANS 2010, 137. Altres manuscrits dels volts de 1500 i posteriors que inclouen la imatge són les *Hores d'Enric VIII* (Nova York, The Morgan Library & Museum, H. 8, f. 185v), el *Llibre de pregàries de Clàudia de França* (Nova York, The Morgan Library & Museum, M. 1166, f. 41v), un dels dos fulls solts del Mestre de Clàudia de França conservats a l'École nationale de beaux-arts (París, M. 94) o el *Breviari Grimani* (Venècia, Biblioteca Nazionale Marciana, ms. Lat. I 99). Vegeu-ne l'entrada corresponent de l'Index of Medieval Art de Princeton.

26 Quant al còdex, vegeu KREN 2003.

Fig. 5. Predicació de sant Antoni de Pàdua als peixos i miracle de la mula. *Hores Da Costa*. Nova York, The Morgan Library & Museum, MS M. 399, f. 308v. © The Morgan Library & Museum, New York.

En l'actualitat, el miracle de l'equí assignat al sant portuguès també apareix figurat en un altre retaule de la corona d'Aragó que no té una dedicació eucarística estricta. Aquest, en efecte, és contingut a la polsera de la dreta de l'espectador del retaule de santa Anna de Fonts (Osca), el qual, datat vers la darrera dècada del segle xv i assignat al Mestre de Viella, es conserva en l'actual església

Fig. 6. Miracle de sant Antoni de Pàdua i la mula. Retaule de santa Anna de Fonts. Església parroquial de Fonts (Osca). (foto: Alberto Velasco).

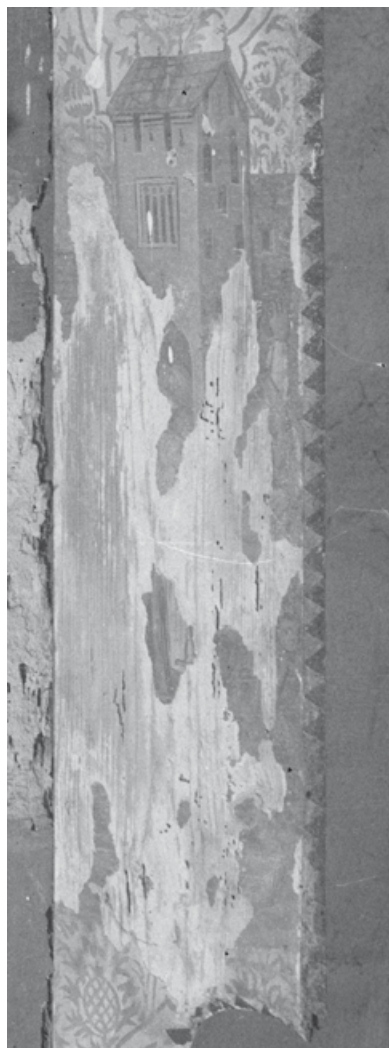

Fig. 7. Estat de l'escena de la figura anterior segons una fotografia de 1917. Retaule de santa Anna de Fonts. Església parroquial de Fonts (Osca). (© 2019 Institut Amatller d'Art Hispànic - im. 05562040; foto Mas: C-18994/1917).

parroquial de la vila (fig. 6).²⁷ Hom hi percep com un grup de personatges disposats al voltant de sant Antoni, que té les mans juntes com si pregués, celebren amb els braços alçats la genuflexió de l'animal davant d'una hòstia gegant. A primer terme, hi ha disposada un cistella i una mena de copa gran. Cal tenir present, això no obstant, que aquesta escena és fruit d'una importantíssima refecció moderna, tal com per exemple posa de manifest una fotografia de l'Arxiu Mas (C-18994), datada l'any 1917 (fig. 7). De fet, amb les dades que se'n disposa i sense un estudi tècnic, ni tan sols es pot assegurar que la mateixa escena hi hagués estat representada originàriament.

²⁷ Quant a aquesta imatge i la seva relació amb el tema representat a Vallbona de les Monges, vegeu VELASCO 2003, 90, fig. 8. També VELASCO 2006, 156-161, cat. núm. 12.

Les abelles basteixen un santuari de cera per al Santíssim

En el compartiment de l'extrem esquerre de la predel·la eucarística de l'al·ludit retaule marià de Sixena es desenvolupa una altra història que presenta nexes evidents amb les imatges tractades fins aquí. El miracle en qüestió té lloc en un paisatge bucòlic on, enmig d'unes arnes, apareix un santuari de cera que allotja un altar i una sagrada forma miraculosa a sobre. Les abelles sobrevolen la seva creació mentre un camperol mostra el seu astorament tot duent-se les mans al cap. A primer terme, un grup de religiosos que han acudit fins al lloc en processó, tal i com denoten la creu processional, els bordons o les lluminàries, rauen agenollats davant del prodigi i un dels sacerdots manté oberta una píxide quadrangular en vistes a guardar-hi la relíquia. Com en tants altres casos, els elements que conformen l'escena, doncs, conjuguen el fet miraculós pròpiament dit, així com el seu posterior reconeixement per part de l'autoritat eclesiàstica (fig. 8).

Fig. 8. Miracle de les abelles. Retaule de la Mare de Déu i l'eucaristia del monestir de Sixena. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. inv. 15916-CJT. (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2019).

Com l'equí reverent, les abelles compten amb una presència destacada en el marc dels prodigis baixmedievals del sant sagrament i en protagonitzen una gamma àmplia de variants. Novament, però, el denominador comú de la majoria d'aquests relats rau en el reconeixement de la presència real de Crist en l'hòstia consagrada. Ara són aquests insectes els que, com a conseqüència, la revereixen de diverses maneres, a voltes construint-li un altar ceri com a la imatge de Sixena. Com ha estat assenyalat, a vegades el desencadenant del prodigi és un descuit, tal i com succeeix amb la història del sacerdot que perd l'hòstia en el prat; un robatori, de resultes del qual uns lladres deixen el cos de Crist abandonat en un rusc; o un sacrilegi qualsevol, com exemplifica el cas del combregant escèptic en la presència real que abandona la sagrada forma en el forat del tronc d'un arbre.²⁸ Altres vegades, les abelles, en lloc de bastir una construcció de cera, actuen com a testimonis privilegiats de la conversió de l'hòstia en l'Infant Crist o d'una aparició de la Mare de Déu amb el Nen, entre altres.²⁹

28 RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 303 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 198. La història del sacerdot que perd l'hòstia al camp apareix recollida, per exemple, en el *Ci nous dit*: BLANGEZ 1979, I, 146-147, núm. 143. La mateixa font relata una llegenda similar on l'eucaristia havia estat dipositada en un rusc per uns lladres: BLANGEZ 1979, I, 142-143, núm. 134. El robatori que acaba amb l'abandonament del preuat botí en un rusc és inclòs, per exemple, en el llibre segon del *Bonum universale de apibus* de Tomàs de Cantimpré. Vegeu POLO DE BEAULIEU 1999, 148-152, esp. 152. Finalment, sobre el miracle que es desencadena quan un sacrileg diposita la sagrada forma en el tronc d'un arbre, vegeu TUBACH 1981, 209, núm. 2662. En general, sobre el miracle de les abelles, vegeu també SCHEFER 2007, 171-184.

29 Sobre la conversió de l'hòstia en un nounat, vegeu BERLIOZ & POLO DE BEAULIEU 2012, 563-564, núm. 908. L'adaptació de la història al culte marià a través de l'aparició de la Mare de Déu amb el Nen es constata en les *Cantigas* d'Alfons X el Savi (núm. 128 i 208): MONTOYA 2007; RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 303-304 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 198-199, n. 195.

Els elements compositius de l'escena de la predel·la de Sixena són prou explícits per tal d'associar-la amb un relat que, amb certes variants, apareix contingut en obres com el *Dialogus Miraculorum* de Cesari d'Heisterbach o l'*Alphabetum Narrationum* d'Arnau de Lieja. Una dona moguda pel desig d'incrementar la producció de mel va decidir fer un ús sacríleg de l'hòstia consagrada i col·locar-la entre les seves abelles. Tanmateix, el seu objectiu es va frustrar atès que els insectes, en reconèixer la presència divina en l'eucaristia, van construir-li un altar. En descobrir el portent, la mala cristiana va anar a confessar la seva falta i tant el sacerdot com tot el poble van acudir al lloc del miracle.³⁰

Fins fa uns anys, la de la predel·la de Sixena havia estat considerada com l'única imatge medieval del miracle eucarístic de les abelles conservada en l'àmbit hispà. Això no obstant, en l'art català en roman una altra figuració, igualment inclosa en un programa iconogràfic del cos de Crist però més antiga, que havia passat absolutament desapercibuda. Em refereixo a l'escena emplaçada en el tercer compartiment del registre superior del frontal de Vallbona de les Monges, adjacent a la Mare de Déu de la casa central (fig. 9).³¹ En pro d'aquesta identificació no es pot passar per alt el fet que tota l'escena és sobrevolada per un eixam nombrós d'insectes, difícilment identificables abans de la restauració de la taula duta a terme entre els anys 2009 i 2010 per Gloria Flinch i Victòria Homedes al taller del Museu Nacional d'Art de Catalunya. Tampoc, que a la part esquerra de l'altar hi ha un element quadrangular que, tenint en compte la presència de les abelles, pot ser identificat amb la representació d'un rusc.

La composició del miracle de les abelles albergada en aquest frontal és tan sintètica que resulta impossible relacionar-la amb una versió determinada del relat. A banda dels insectes i del rusc, en efecte, únicament hi apareix un altar cobert amb un teixit que sustenta un ostensori flanquejat per dos candelers, el qual deu reflectir la construcció bastida per les abelles concebuda pel pintor. Completa

Fig. 9. Miracle de les abelles. Frontal del Corpus Christi del monestir de Vallbona de les Monges. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. inv. 9919). (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2019).

30 La vinculació del tema representat a Sixena amb la història confegida per Cesari d'Heisterbach s'assenyala ja a TRENS 1952, 216, fig. 153. D'altra banda, per les mateixes dates s'indica també la seva relació amb l'exemplum 614 de la versió catalana de l'*Alphabetum Narrationum* a GRIERA 1952, 72. En la mateixa línia, i afegint altres fonts textuales que recullen versions estretament similars del miracle, com ara l'*Alphabetum Narrationum* d'Arnau de Lieja, l'*Speculum Laicorum* o el *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus* d'Étienne de Bourbon, vegeu també RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 303-304 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 198-199. Atesos els elements compositius de la imatge, no considero oportuna la relació de la imatge amb la història de l'hòstia abandonada al camp per un jueu. Cfr. CID 1948,

31 Vaig apuntar la qüestió a FAVÀ 2009, 61. Per a les identificacions anteriors de l'episodi, vegeu FAVÀ 2017, 359.

la imatge una massa de núvols arrissats amb dos àngels ceroferaris de túniques afuades que sobrevo- len el cos de Crist. La seva inclusió, alhora que incideix en la dimensió sobrenatural del fet represen- tat, reforça la veritat de la presència real de Crist en l'espècie eucarística del pa. L'episodi descrit, a més, destil·la un cert valor documental en tant que evoca un aspecte fonamental del culte eucarístic medieval, a saber, la comunió ocular derivada de l'ostensió de l'hòstia consagrada (*manducatio per visum*). A partir de la imatge venen a la ment, en efecte, les exposicions continuades de l'eucaristia que a la baixa edat mitjana es documenten arreu. Fins i tot, l'observació atenta de la tela que vesteix l'ara d'altar porta a descobrir la inscripció en vermell PANGE LINGUA GLO[RIOSI], que correspon als primers mots del famós himne eucarístic atribuït a sant Tomàs d'Aquino, usual en les cerimònies eucarístiques del període.³²

Les dues imatges del miracle de les abelles comentades, la de Vallbona de les Monges i la de Si- xena, porten a inferir, per si soles, el coneixement del relat en l'àmbit català, així com un cert èxit de l'episodi en l'univers iconogràfic del cos de Crist. Aquest fet guarda sintonia, d'altra banda, amb la fortuna dilatada en el temps que es constata a partir de l'existència d'altres vestigis plàstics ultrapire- nencs. Ho exemplifiquen les dues miniatures que il·lustren sengles versions del miracle incloses en un dels volums ricament miniats del *Ci nous dit* del Musée Condé de Chantilly (ms. 26, f. 94 i 97), editat en francès cap a 1340.³³ També en serveix d'exemple la figuració tardana, ja d'inicis del segle XVI, que comparteix protagonisme amb el famós miracle de Billettes, que la tradició situa a París l'any 1290, en un dels tapissos de la sèrie del Corpus Christi de l'abadia de Ronceray, avui al Château de Langeais (Centre-Val de Loire).³⁴

Finalment, com s'ha vist amb relació al pro- digi de l'equí reverent, la divulgació del miracle eucarístic de les abelles no va quedar constreta únicament a la imatgeria del cos de Crist. En donen prova les respectives il·lustracions de les referides cantigues 128 i 208 del còdex de El Escorial (MS T. I. 1) i de Florència (Biblioteca Nazionale Centrale, B. R. 20), que vinculen el miracle amb el món devocional marià.³⁵

Els peixos salven el cos de Crist de les aigües

Al costat del miracle de les abelles, el retaule de Sixena presenta encara una darrera història anàloga a les comentades, certament atractiva, que s'estructura en dues seqüències successives (fig. 10). D'una banda, un pescador des de dalt d'una barca es desfà d'una hòstia consagrada,

Fig. 10. Miracle dels peixos. Retaule de la Mare de Déu i l'eucaristia del monestir de Sixena. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. inv. 15916-CJT. (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2019).

32 FAVÀ 2009, 61.

33 Al respecte, vegeu HECK 2011, cap. 134, 117, fig. 147 i cap. 143, 118, fig. 153. Al voltant de la representació de les abelles en la miniatura medieval, vegeu HECK & CORDONNIER 2011, 136-139.

34 Crida l'atenció sobre el tapís, en relació amb la imatge de Vallbona de les Monges, RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 304; RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 199. Sobre l'escena teixida, vegeu Tervarent 1933, 88-89, fig. 8 i SCHEFER 2007, 171 i s. i X-XII.

35 RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 304; RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 199.

que un peix recull amb la boca. D'altra banda, a la riba, la sagrada forma és dipositada per un altre peix –possiblement el mateix que l'anterior– dins de la custòdia que subjecta un sacerdot, que compareix acomboiat per un grup de clergues agenollats.

És clar, doncs, que l'escena reproduceix un dels diversos miracles articulats al voltant del motiu de l'hòstia salvada per un peix, del qual en perviuen múltiples fonts literàries d'època medieval. Malgrat lògiques variacions, aquestes acostumen a convergir en el desenllaç feliç de la recuperació del cos de Crist gràcies a la intervenció dels animals. A vegades, com recull el *Ci nous dit*, l'ultratge és comès per un personatge que, després de combregar en pecat, dona l'hòstia de menjar a un peix. En altres, com en l'*Scala Coeli* de Jean Gobi junior, és un pescador que, aconsellat per un jueu, la llença al mar per incrementar la pesca.³⁶ L'ús sacríleg que es fa de la sagrada forma, en aquest i en casos com el comentat respecte del miracle de les abelles, és deutor de la creença en certes propietats màgiques que a l'època s'atribuïen al cos de Crist.

Amb aquest teló de fons, la crítica ha oscil·lat entre diverses propostes d'identificació de la imatge de Sixena. Al meu entendre, però, es fa difícil anar més enllà d'interpretar-la genèricament com el prodigi del llançament sacríleg de l'hòstia al mar i el seu salvament per part d'un peix, defensada ja per autors com Manuel Trens a mitjans del segle passat. Al seu parer, el personatge de la barca s'hauria desfet de la sagrada forma, però per mediació de l'animal aquesta hauria estat duta fins a la riba, on un sacerdot l'hauria recollit per traslladar-la a l'església amb tota solemnitat.³⁷ A tot estirar, l'escena es podria emparentar amb la narració del pescador que utilitza l'hòstia sacrílegament per obtenir una pesca abundant, tenint en compte que el personatge que llença l'hòstia al mar té una xarxa parada.

No comparteixo la identificació de la imatge amb el denominat miracle dels peixets d'Alboraia, que la tradició creu que va succeir l'any 1348 entre les localitats valencianes d'Alboraia i Almàssera. Cal tenir present, en aquest sentit, que els elements pintats a Sixena no s'adiuen amb la línia argumental d'aquest relat, que es desencadena en el context d'una processó de viàtic. En ell, el capellà perd el cos de Crist a causa d'una torrentada i, a la fi, aquest és rescatat gràcies a la intervenció dels peixos. No hi ha rastre, doncs, del personatge que llença l'hòstia al mar, el qual, per contra, constitueix un motiu troncal dins de la imatge del retaule. Al marge d'aquest fet, ja de per si conclusiu, ni tan sols per ara es pot afirmar, fins on jo sé, que el culte entorn al miracle d'Alboraia tingui un origen medieval, atès que les fonts conegudes que al·ludeixen al prodigi són modernes.³⁸

Tampoc em sembla un fet evident que l'antagonista de l'escena sigui un jueu, com ja va suggerir mossèn Gudiol a inicis del segle passat i com recentment s'ha justificat a partir de la fesomia presumiblement diferenciada del pescador, adduint el seu nas i la suposada deformació general del seu rostre.³⁹ Ara bé, els trets del personatge de la barca no difereixen significativament dels d'altres rostres representats en la mateixa predel·la i, en tot cas, el seu nas no és tan explícitament prominent i aguilenc com el d'altres jueus figurats en el retaule de Sixena, com ara el Judes del Sant Sopar o els rabins de l'escena de Jesús entre els doctors del cos principal del conjunt. És més: si bé es podria objectar que alguns jueus d'aquest bancal no presenten una caracterització excessivament especial, en aquests casos són la capa llarga i la caputxa les que denoten la condició del personatge.

36 Sobre la imatge i la seva relació literària, vegeu RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 304-305 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 199-200. Quant al relat i les seves versions, vegeu TUBACH 1981, 167, núm. 2072 i PAOLI 2015, 62. En concret, sobre les versions del *Ci nous dit* i l'*Scala Coeli*, vegeu respectivament BLANGEZ 1979, I, 144, núm. 138 i POLO DE BEAULIEU 1991, 317-318, núm. 354.

37 TRENS 1952, 215-216, fig. 154. En la mateixa línia, BLAYA 1995, 527, n. 17; RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 304-305 i RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 199-200.

38 Aquesta identificació és defensa a POST 1935, 558, n. 2; SARALEGUI 1942, 138 o ALEJOS 1977, v. I, 181. En relació amb aquest miracle, vegeu principalment ROIG 2001 i ROIG 2002.

39 Vegeu GUDIOL i CUNILL [1924], 346-347; i, similarmet, CID 1948, 9; MANOTE *et al.* 1998, 84, cat. núm. 11; i RUIZ 2005, 286.

Fig. 11. Seqüència del miracle dels peixos. Retaule major d'Almàssera. Parador desconegut. (© 2019 Institut Amatller d'Art Hispànic - im. 05562041; foto Mas: C-74860/1934).

Fig. 12. Seqüència del miracle dels peixos. Retaule major d'Almàssera. Parador desconegut. (© 2019 Institut Amatller d'Art Hispànic - im. 05562039; foto Mas: C-74859/1934).

La imatge de la predel·la de Sixena no és l'únic testimoni medieval del miracle de l'hòstia rescatada pels peixos conservat a la corona d'Aragó identificat per la crítica. Post en publicà dues taules quatrecentistes al museu diocesà de València (núm. inv. 131-132), avui en parador desconegut, identificades com les úniques parts pervivents del retaule major de l'antiga església d'Almàssera (fig. 11-12). Segons s'ha dit, en elles s'hi representarien els peixos retornant l'hòstia de les aigües i la col·locació solemne de la forma miraculosa a l'església. De fet, igual que en el cas de Sixena, alguns historiadors han identificat el tema representat amb el miracle local dels peixets d'Alboraia, per bé que, almenys que jo sàpiga, la qüestió no ha estat estudiada amb profunditat.⁴⁰ Cal tenir en compte, tanmateix, que en la fotografia antiga de la primera taula (fig. 11) sembla que s'hi distingeixen uns personatges sobre una barca compatibles amb el llançament sacríleg representat en el mencionat retaule aragonès.

Altres testimonis informen de les variacions del relat i de la seva fortuna en el context de l'art eucarístic de la baixa edat mitjana. Així, el mencionat manuscrit del *Ci nous dit* del Musée Condé de

40 POST 1935, 558-560; Cfr. SARALEGUI 1942, 136 i s. Dec i agraeixo la constatació de la localització ignota de les taules a Elvira Mocholí, de la Universitat de València. Cfr. FAVÀ 2017, 363.

Chantilly (ms. 26, fol. 95v) inclou una miniatura del prodigi sense que explícitament hi aparegui el rescat. Únicament es veu com un pecador combrega sacrílegament davant d'un altar i, a continuació, com aquest col·loca l'hòstia a la boca d'un peix.⁴¹ D'altra banda, una de les figuracions més famoses del tema apareix en el programa iconogràfic de les pintures murals de la capella dels corporals d'Orvieto, dirigides per Ugolino di prete Ilario a inicis de la segona meitat del s. XIV. A la paret esquerra de l'altar, en tres seqüències successives acompanyades per sengles inscripcions, s'hi relata la història del pescador que, volent escatir la veracitat de la presència real, va donar l'hòstia a un peix. Tanmateix, després de tres anys, aclaparat pel remordiment, va tornar amb un sacerdot al riu, on el peix encara viu va retornar l'hòstia.⁴²

Els miracles eucarístics de l'equí, les abelles o els peixos analitzats en les planes precedents contribueixen, sens dubte, a posar de manifest la riquesa que presenta el fet miraculós a l'edat mitjana i, particularment, dona mostra de l'àmplia varietat i la difusió generalitzada dels prodigis de l'hòstia consagrada en els darrers segles medievals. En els territoris de les mitres catalanes, el ressò de portents llunyans va conuiu amb la creença en determinats miracles locals, com per exemple el *Santíssim Misteri de Sant Joan de les Abadesses* o el *Sant Dubte d'Ivorra*, si bé no tinc constància que cap obeeixi la línia argumental tractada.⁴³

D'altra banda, a partir dels testimonis pintats i esculpits de la demarcació es constata una clara dependència respecte de relats forans i amb ressons universals. Els retaules i el frontal analitzats, que massa sovint passen desapercebuts en els estudis sobre la matèria realitzats fora de les nostres fronteres, igualment porten a inferir com aquestes històries degueren constituir una part més o menys habitual dintre dels programes iconogràfics dedicats al Corpus Christi que desclouen a la baixa edat mitjana.

41 HECK 2011, cap. 138, 118, fig. 150. Per al motiu dels peixos en la miniatura medieval, vegeu HECK & CORDONNIER 2011, 496-501.

42 Sobre aquestes seqüències, vegeu HARDING 2004, 63 i 65, fig. p. 66; RIGAUX 2009, 236-237, fig. 236 i PAOLI 2015, 62. Quant als murals remeto a FRATINI 2015, que en conté la bibliografia anterior. La connexió amb la pintura de la predel·la de Sixena s'assenyala a RODRÍGUEZ BARRAL 2006, 305 i a RODRÍGUEZ BARRAL 2009, 188.

43 Quant al miracle eucarístic a Catalunya a l'edat mitjana, vegeu FAVÀ 2017, 105 i s., que conté les referències anteriors en la matèria.

BIBLIOGRAFIA

- AINSWORTH, Maryan W., *Gerard David. Purity of Vision in an Age of Transition*, Nova York, Metropolitan Museum of Art, 1998.
- ALADRÉN, Jesús, «El milagro de los sagrados corporales de Daroca», D. J. BUESA CONDE & P. J. RICO LACASA (eds.), *El espejo de nuestra de historia. La diócesis de Zaragoza a través de los siglos*, Saragossa, Ayuntamiento de Zaragoza, 1991, 441-445 (catàleg d'exposició).
- ALCOY I PEDRÓS, Rosa, *Pintura catalana. El gòtic*, Barcelona, 2017.
- ALEJOS MORÁN, Asunción, *La eucaristía en el arte valenciano*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1977, 2 vols.
- ALEXANDER, Dominic, *Saints and Animals in the Middle Ages*, Woodbridge-Rochester, Boydell Press, 2008.
- ALLEGRI, Renzo, *Il sangue di Dio. Storia dei miracoli eucaristici*, Milà, Ancora, 2005.
- ANDREANI, Laura & Agostino PARAVICINI BAGLIANI (eds.), *Il «Corpus Domini». Teologia, antropologia e politica*, Florència, Sismel, 2015.
- BARIDON, Laurent & Martial GUÉDRON (dirs.), *Homme-animal. Histoires d'un face à face*, Strasbourg-Paris, Musées de Strasbourg. Strasbourg-Adam Biro, Paris 2004.
- BARRAL I ALTET, Xavier, «Gli animali nel mondo figurativo: riflessioni di un medievalista», *Ikon*, 2 (2009), 9-22.
- BENTON, Janetta R., *Medieval menagerie. Animals in the Art of the Middle Ages*, Nova York, Abbeville Press, 1992.
- BERGAMINI, GIUSEPPE & Paolo GOI, «Santi dell'Eucaristia in Friuli», A. GERETTI (ed.), *Mysterium. L'Eucarestia nei capolavori dell'arte eucaropea*, Milà, Skira, 2005, p. 63-79.
- BERLIOZ, Jacques & Marie-Anne POLO DE BEAULIEU (eds.), *L'animal exemplaire au Moyen Âge (Ier-XVe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1999.
- BERLIOZ, Jacques & Marie-Anne POLO DE BEAULIEU, *Collectio exemplorum cisterciensis in codice Parisiensi 15912 asseruata*, Turnhout, Brepols, 2012.
- BESERAN I RAMON, Pere, «Un nou fragment d'escultura gòtica castellanenca i algunes reflexions sobre el seu context», R. ALCOY (ed.), *Art fugitiu. Estudis d'art medieval desplaçat*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012, 359-381.
- BLANGEZ, Gérard (ed.), *Ci nous dit. Recueil d'exemples moraux, tome 1*, Paris, Société des anciens textes français, 1979.
- BLAYA ESTRADA, Nuria, «Devoción eucarística y antisemitismo en el retablo de la eucaristía de Villahermosa del Río», *Cristianismo y culturas: problemática de inculturación del mensaje cristiano. Actas del VIII Simposio de Teología Histórica*, València, Facultad de Teología San Vicente Ferrer, 1995, 519-531.
- BROWE, Peter, «Die eucharistische Verwandlungswunder des Mittelalters», *Römische Quartalschrift*, 37 (1929), 137-164.
- BROWE, Peter, *Die Eucharistischen Wunder des Mittelalters*, Breslau, Müller und Seiffert, 1938.
- BYNUM, Caroline W., *Wonderful Blood. Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2007.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Historia documentada de los Corporales de Daroca*, Saragossa, Comisión Regional del Patrimonio Cultural de la Iglesia en Aragón, 1980.
- CARMELO, Juan del, *Milagros en la Eucaristía. La Eucaristía: fuente inagotable de milagros*, Alcobendas, Dragosola, 2008.
- CHABÀS, Roc, *El miracle de Llutzent i els corporals de Daroca. Relacions i documents estudiats*, València, Diputació provincial, 1981 (facsimil ed. 1905).
- CID, Carlos, «Los animales en la pintura gòtica española», *Cobalto. Arte Antiguo y Moderno*, 1/4 (1948), 5-9.
- CONSTANTE LUNA, Luis Jorge, *El Corpus Christi en Zaragoza (siglos XIV-XVI). Arte en torno a la paraliturgia processional*, Universidad de Zaragoza, 2018 (tesi doctoral).
- CORBLET, Jules, *Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du Sacrement de l'Eucharistie*, Paris, Société générale de librairie catholique, 1885-1886, 2 vols.
- CORRAL LAFUENTE, José Luis, «Una Jerusalén en el Occidente medieval: la ciudad de Daroca y el milagro de los corporales», *Aragón en la Edad Media*, 12 (1995), 61-122.
- CRUZ, Joan C., *Eucharistic Miracles and Eucharistic Phenomena in the Lives of the Saints*, Rockford (Illinois), TAN Books, 1987.
- DELORT, Robert, *Les animaux ont une histoire*, Paris, Seuil, 1984.
- DUMOUTET, Edouard, *Corpus Domini. Aux Sources de la Piété Eucharistique Médiévale*, Paris, G. Beauchesne et ses fils, 1942.
- ESPAÑOL, Francesca, *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*,

- Montblanc, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 1994.
- EVANS, Mark L., «Jean Bourdichon. Grandes Heures d'Anne de Bretagne», E. TABURET-DELAHAYE & G. BRESC-BAUTIER & T. CRÉPIN-LEBLOND (dirs.), *France 1500. Entre Moyen Âge et Renaissance*, París, RMN, 2010 (catàleg d'exposició).
- FAVÀ MONLLAU, Cèsar, «Noves consideracions entorn al joc de retaule i frontal de Vallbona de les Monges», *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 10 (2009), 57-85.
- FAVÀ MONLLAU, Cèsar, *Imatges per a un culte emergent. Els retaules del Corpus Christi a la Catalunya dels segles XIV i XV*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2017, 2 vols. (tesi doctoral).
- FONT, Lamberto & Enrique BAGUÉ & Juan PETIT, *La eucaristía. El tema eucarístico en el arte de España*, Barcelona, Seix Barral, 1952.
- FRATINI, Corrado, «Ad pingendum in cappella Corporis Christi. Gli affreschi della Cappella del Corporale nel Duomo di Orvieto», L. ANDREANI & A. PARAVICINI BAGLIANI (eds.), *Il «Corpus Domini». Teologia, antropologia e politica*, Florència, Sismel, 2015, 329-342.
- FREEDMAN, Charles, *Holy Bones. Holy Dust. How Relics Shaped the History of Medieval Europe*, New Heaven-Londres, Yale University Press, 2011.
- FRICKE, Beate, «A liquid history. Blood and animation in late medieval art», *Res: anthropology and aesthetics*, 63-64 (2013), p. 53-69.
- FUMANAL PAGÈS, Miquel Àngel & David MONTOLÍO, «Figuras de san Pedro y san Pablo», L. de SANJOSÉ (ed.), *La memòria daurada. Obradors de Morella s. XIII-XVI*, Castelló, Fundació Blasco de Alagón, 2003, 242-247 (catàleg d'exposició).
- GASPAROTTO, Cesira, «Iconografia antoniana: I 'miracoli' dell'altare di Donatello», *Il Santo. Rivista antoniana di Storia, Dottrina, Arte*, VIII/1 (1968), 79-91.
- GATHERCOLE, Patricia M., *Animals in medieval French manuscript illumination*, Lewiston, E. Mellen Press, 1995.
- GOLDBERG, Harriet, *Motif-Index of Medieval Spanish Folk Literature*, Tempe (Arizona), Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1998.
- GRIERA, Antonio, «Milagros eucarísticos», *Paz cristiana. Revista oficial del XXXV Congreso Eucarístico Internacional*, III (1952), 70-72.
- GUDIOL I CUNILL, Josep, *Els Trescentistes. Segona part*, Barcelona, S. Babra, [1924] (La Pintura Mig-Eval Catalana, 2).
- HARDING, Catherine D., *Guida alla Cappella del Corporale del Duomo di Orvieto*, Ponte San Giovanni, Quattroemme, 2004.
- HECK, Christian, *Le Ci nous dit. L'image médiévale et la culture des laïcs au XIVe siècle. Les enluminures du manuscrit de Chantilly*, Turnhout, Brepols, 2011.
- HECK, Christian & Rémy CORDONNIER, *Le bestiaire médiéval. L'animal dans les manuscrits enluminés*, París, Citadelles & Mazenod, 2011.
- KAFTAL, George, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*, Florència, Le Lettere, 2003 (1952).
- KAFTAL, George, *Iconography of the saints in the painting of North East Italy*, Florència, Le Lettere, 2003 (1978).
- KAFTAL, George, *Iconography of the saints in the painting of North West Italy*, Florència, Le Lettere, 2003 (1985).
- KAPLAN, Paul H. D., «The paliotto of the Corpus Domini: a eucharistic sculpture for a Venetian nunnery», *Studies in Iconography*, 26 (2005), p. 121-174.
- KLINGENDER, Francis D., *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*, Londres, Routledge and K. Paul, 1971.
- KREN, Thomas, «Da Costa Hours», T. KREN & S. MCKENDRICK, (eds.), *The Renaissance. The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*, Los Angeles, Getty Publications, 2003, 450-451.
- LACARRA, Maria Jesús, «Una colección inédita de milagros de san Antonio de Pádua: edición y estudio», *Revista de literatura medieval*, 14 (2002), 9-33.
- LADAME, Jean & Richard DUVIN, *I miracoli eucaristici*, Roma, Edizioni Dehoniane, 1992.
- LE GOFF, Jaques, *Un autre Moyen Âge*, París, Gallimard 1999 (1984).
- LEVY, Ian & Gary MACY & Kristen VAN AUDALL (eds.), *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, Leiden-Boston, Brill, 2012.
- LOETSCHER, Hugo, *Le Coq pêcheur: de l'utilisation littéraire et moral des animaux*, París, Fayard, 1994.
- MALÉ MIRANDA, Gemma, «Nuevas aportaciones sobre el retablo de Santo Domingo de Tamarite de Litera: iconografía, origen, promoción y datación», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, 20 (2008), 37-51.
- MANEIKIS KNIAZZEH, Charlotte S. & Edward J. NEUGAARD, *Vides de sants rosselloneses*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1977, 2 vols.
- MANOTE, Maria Rosa et al., *Guia art gòtic*, Barcelona, MNAC, 1998.
- MAÑAS BALLESTÍN, Fabián, *Capilla de los Corporales. Iglesia col-legial de Santa María de Daroca*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006.
- MARTÍN PASCUAL, Lúcia, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, València, Institut

- de Cultura «Juan Gil-Albert»—Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1996.
- MARTY-DUFAUT, Josy, *Les Animaux du Moyen Âge: réels & mythiques*, Gémenos, Autres Temps, 2005.
- MELERO MONEO, Marisa, «Eucaristía y polémica antisemita en el retablo y frontal de Vallbona de les Monges», *Locus Amoenus*, 6 (2002-2003), 21-40.
- MELERO-MONEO, Marisa, *La pintura sobre tabla del gótico lineal. Frontales, laterales de altar y retablos en el reino de Mallorca y los condados catalanes*, Bellaterra et al., Universitat Autònoma de Barcelona et al., 2005 (Memoria Artium, 3).
- Le monde animal et ses représentations au Moyen-Âge (XIe-XVe siècles). Actes du congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public (Toulouse, 25-26 mai 1984)*, Tolosa de Llenquadoc, Université de Toulouse-Le Mirail, 1985.
- MONTOYA MARTÍNEZ, Jesús, «El culto a la eucaristía y sus derivaciones mágicas en el siglo XIII», *La Corónica. A Journal of Medieval Spanish Language, Literatures and Cultures*, 36/1 (2007), 189-196.
- PAOLI, Emore, «Il miracolo de Bolsena e il miracoli eucaristici del Medioevo latino fra scritte e immagini», L. ANDREANI & A. PARAVICINI BAGLIANI (eds.), *Il «Corpus Domini». Teologia, antropologia e politica*, Florència, Sismel, 2015, 49-71.
- PASTOUREAU, Michel., *Bestiaires du Moyen Âge*, Paris, Seuil, 2011.
- PASTOR ARIÑO, Juan Pablo, «La vivencia eucarística en Daroca», A. HEVIA BALLINA (ed.), *Memoria Ecclesiae XX. Religiosidad popular y archivos de la iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España*, Oviedo, 2002, 205-208 (Actas del XVI Congreso de la Asociación celebrado en Zaragoza. Primera parte).
- POLO DE BEAULIEU, Marie-Anne (ed.), *La Scala Coeli de Jean de Gobi*, Paris, Éditions du CNRS, 1991.
- POLO DE BEAULIEU, Marie-Anne, «Du bon usage de l'animal dans les recueils médiévaux d'exempla», J. BERLIOZ & M.-A. POLO DE BEAULIEU (eds.), *L'animal exemplaire au Moyen Âge (I^e-XVe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1999, 147-170.
- POST, Chandler R., *A History of Spanish Painting, vol. VI*, Cambridge, Harvard University Press, 1935.
- RÉAU, Louis, *Iconographie de l'Art Chrétien, tome II*, Paris, Presses Universitaires de France, 1957.
- RÉAU, Louis., *Iconographie de l'Art Chrétien, tome III*, Paris, Presses Universitaires de France, 1958.
- RIGAUX, Dominique «Miracle, reliques et images dans la chapelle du Corporal à Orvieto (1357-1364)», N. BÉRIOU & B. CASEAU & D. RIGAUX (eds.), *Pratiques de l'Eucharistie dans les Églises d'Orient et d'Occident (Antiquité et Moyen Âge), vol. 1, L'institution*, Paris, Institut d'Études augustiniennes, 2009, 201-245.
- RODRÍGUEZ BARRAL, Paulino, «Eucaristía y antisemitismo en la plástica gótica hispana», *Boletín. Museo e Instituto «Camón Aznar»*, XCVII (2006), 279-348.
- RODRÍGUEZ BARRAL, Paulino, *La imagen del judío en la España medieval. El conflicto entre cristianismo y judaísmo en las artes visuales góticas*, Bellaterra et al., Universitat Autònoma de Barcelona et al., 2009 (Memoria Artium, 8).
- ROIG HURTADO, Immaculada, *El miracle dels peixets: un símbol para las poblaciones de Almàssera y Alboraià*, Almàssera, Ajuntament d'Almàssera, 2001.
- ROIG HURTADO, Immaculada, «El miracle dels peixets o milagro de las sagradas formas: un símbolo para las poblaciones de Almàssera y Alboraià», A. HEVIA BALLINA (ed.), *Memoria Ecclesiae XX. Religiosidad popular y archivos de la iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España*, Oviedo, 2002, 265-291 (Actas del XVI Congreso de la Asociación celebrado en Zaragoza. Primera parte).
- ROYO GARCÍA, Juan Ramón, «El culto a la Eucaristía en Aragón», F. LABARGA GARCÍA, (ed.), *Festivas demostraciones. Estudios sobre las cofradías del Santísimo y la fiesta del Corpus Christi*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2010, 245-290 (II Congreso Nacional de Cofradías del Santísimo Sacramento).
- RUBIN, Miri, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- RUIZ I QUESADA, Francesc, «Pere Serra», R. ALCOY (ed.), *Pintura I. De l'inici a l'italianisme*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 284-296 (L'Art Gòtic a Catalunya).
- SABATÉ, Flocel & Maite PEDROL (dirs.), *Els animals a l'Edat Mitjana*, Lleida, Pagès editors, 2018.
- SALISBURY, Joyce E., *The Beast Within. Animals in the Middle Ages*, Nova York-Londres, Routledge, 1994.
- SARALEGUI, Leandro de, «Pedro Nicolau», *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, XLVI (1942), 98-152.
- SCHEFER, Jean-Louis, *L'Hostie profanée, histoire d'une fiction théologique*, Paris, Éditions P.O.L., 2007.
- SCHULZ, Anne Markham, *Woodcarving and Woodcarvers in Venice, 1350-1550*, Florència, Centro Di, 2011.
- SNOECK, Godefridus J. C., *Medieval Piety from Relics to the Eucharist*, Leiden-Nova York-Colònia, Brill, 1995.

- TERVARENT, Guy de, «Les tapisseries du Rocenray et leurs sources d'inspiration», *Gazette des Beaux-Arts*, X (1933), 82-83.
- TESNIÈRE, Marie-Hélène, *Bestiaire médiéval. Enluminures*, Paris, BNF, 2005.
- TIXIER, Frédéric, *La monstrence eucharistique. Genèse, Typologie et fonctions d'un objet d'orfèvrerie (XIIIe-XVIIe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014.
- TRAVAL I ROSET, Manuel, *Prodigios Eucarísticos*, Barcelona, Libreria Tipogràfica catòlica, 1911 (1908).
- TRENS, Manuel, *La eucaristía en el arte español*, Barcelona, Aymá, 1952.
- TUBACH, Frederic C., *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1981.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto, «El retablo gótico de Santa Ana de Fonç (Huesca): un ejemplo de promoción episcopal en relación al inmaculismo», *Boletín. Museo e Instituto «Camón Aznar» de Ibero-caja*, XC (2003), 275-299.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto, *El Mestre de Vielha: un pintor del tardogòtic entre Catalunya i Aragó*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 2006.
- VENTURA, Agustí, «Llutxent, un miracle musulmà?», *Papers de la Costera*, 6 (1989), 53-68.
- WALTERS, Barbara R. & Vincent J. CORRIGAN & Peter T. RICKETS (eds.), *The Feast of Corpus Christi*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2006.
- WELTER, Jean-Théobald, *Le speculum laicorum: édition d'une collection d'exempla, composée en Angleterre à la fin du XIIIe siècle*, Paris, A. Picard. 1914.
- WHITE, John, «Donatello's High Altar in the Santo at Padua. Part One: The Documents and Their Implications», *The Art Bulletin*, 51/1 (1969a) 1-14.
- WHITE, John, «Donatello's High Altar in the Santo at Padua. Part Two: Reconstruction», *The Art Bulletin*, 51/2 (1969b), 118-141.
- WIECK, Roger S., *Illuminating Faith. The Eucharist in Medieval Life and Art. The Morgan Library & Museum*, Nova York, Scala Arts Publishers Inc., 2014.
- YARZA LUACES, Joaquín, «El retablo de Santo Domingo de Tamarit de Llitera», *Lambard*, 19 (2006-2007), 275-295.
- ARNAU DE LIEJA, *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet* (ed. Josep-Antoni YSERN LAGARDA), Barcelona, 2004, 2 vols.
- ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *El taller de imágenes de piedra del siglo XIV de San Mateo (Castellón). Reconstruyendo un mundo de fragmentos*, Castelló de la Plana, Diputació de Castellón, 2015.
- ZINK, Michel, «Le monde animal et ses représentations dans la littérature française du Moyen Âge», *Le monde animal et ses représentations au Moyen-Âge (XIe-XVe siècles). Actes du congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public (Toulouse, 25-26 mai 1984)*, Tolosa de Llenquadoc, 1985, 47-71.